

**TUSSEN
ATHENE
EN
JERUZALEM**

ONDER REDACTIE VAN
GERT VAN KLINKEN EN
MARTEN VAN WILLIGEN

HET CHRISTELIJK GYMNASIUM 1870-1970

De klassieke wereld gezien met protestantse ogen

Het christelijk gymnasium in Nederland 1870-1970

Gert van Klinken en Marten van Willigen

In deze studie vindt u een terugblik op de receptie van de klassieke Oudheid op de christelijke gymnasia en scholengemeenschappen van de negentiende en twintigste eeuw. Hoewel de klassiek geschoolde voortrekkers van deze gymnasia en scholengemeenschappen de meerwaarde van de Oudheid (en dus ook het belang van de bestudering ervan) duidelijk inzagen en deze kennis daarom wilden delen met leerlingen, collega's en vakgenoten, verloor de klassieke Oudheid – door de opkomst van grotere scholengemeenschappen, de emancipatie van de middenklasse en de algehele liberalisering van het onderwijsklimaat – gaandeweg toch zijn dominante positie. Een nieuwe generatie verlegde het accent naar de moderne talen en de exacte vakken. Het leverde veel discussie, maar ook wederzijds onbegrip op. De rotsvaste overtuigingen van het pro-klassieke kamp botsten op de roep om praktisch gericht onderwijs bij de vernieuwers. Omdat het klassieke vakgebied bijzonder breed is, is het ook niet verwonderlijk dat sommigen er lyrisch over zijn en anderen er grote bedenkingen bij hebben. Iemand die op zoek is naar de christelijke wortels in de Oudheid en dan op de pagane traditie stuit, zal dat wellicht als een teleurstelling ervaren. Maar het omgekeerde doet zich ook voor. Iemand die juist de pagane kant interessant vindt, zal het vroege christendom als minder relevant beschouwen. Het vakgebied heeft veel verschillende disciplines en chronologisch een groot bereik: 1500 v. Chr.-500 na Chr. De meest bestudeerde disciplines zijn: archeologie, architectuur, literatuur, beeldende kunst, drama en toneel, filosofie, psychologie. De klassieke wereld is uiterst gevarieerd. Het nut ervan is echter niet voor iedereen vanzelfsprekend. Dienen we daarin te berusten? Of is er reden om met bevoegdheid en enthousiasme de schatten van de

Oudheid opnieuw onder het stof vandaan te halen en toegankelijk te maken? We gaan hier in dit Jaarboek op in binnen de context van het Nederlands protestantisme.

Kritiek van vandaag: het christendom heeft de Oudheid geconfisqueerd
 In 2004 publiceerde de Engelse classicus Charles Freeman een scherpe aanval op de toe-eigening van het geestelijk erfgoed van Griekenland en Rome door het christendom. De titel van Freemans boek lijkt programmatic: *The closing of the Western mind. The rise of faith and the fall of reason*. Maar, kort samengevat komt zijn betoog ergens anders op neer: dat de toe-eigening van de klassieke cultuur door de kerk namelijk een usurpatie is geweest met oneigenlijke bedoelingen. De christelijke theologie, zo meent Freeman, had dit culturele erfgoed nodig om zich in een coherente vorm te kunnen presenteren en verdedigen in het debat met joodse en pagane intellectuelen. Maar eenmaal aan de macht gekomen heeft zij -volgens Freeman- de essentie van het antieke denken overboord gezet, concreet: een vrij en aan de hand van redelijke argumenten gevoerd debat over de verhouding tussen de mens en het goddelijke, zoals dat in de dialogen van Plato voorkomt, in het traktaat van Aristoteles over de ziel¹ en in de discussies van Cicero's *De natura deorum*, niet meer gevoerd.² Zodra de kerk de kans kreeg, aldus Freeman, beroofde ze de klassieke traditie van haar ziel. Intellectuele vrijheid werd onderworpen aan het leergezag van de kerk zelf, de cultus van de antieke goden werd verboden en het jodendom belandde eeuwenlang in het getto. *Redelijk debat* werd vervangen door het tegendeel ervan: een geloof dat in feite neerkwam op *onderwerping aan extern gezag*, zonder de moed tot zelfstandig denken, die zo karakteristiek was geweest voor de leidinggevende denkers van Griekenland en Rome. Met alle gevolgen van dien voor de geschiedenis van het christelijke Westen: een kloof tussen geloof en wetenschap, antisemitisme en een benepen seksuele moraal.³ Freeman bekent hier, zo is duidelijk, kleur: hij vindt de Oudheid geweldig, maar de invloed van het christendom in later tijd is in zijn beleving niet positief te noemen.

Hoewel deze polemische visie van Freeman nogal extreem lijkt, komt zij niet zomaar uit de lucht vallen. In literaire vorm was dezelfde stelling al verdedigd door Umberto Eco, in *In nome della rosa* (1980). Vertaald als *In de naam van de roos* werd deze roman ook in Nederland een groot succes. Kern van het verhaal is het middeleeuwse

klooster waarin een manuscript van Aristoteles' *Poëtica* zowel bewaard als afgeschermd wordt; de christelijke filosofie bedient zich van de categorieën van de Griekse wijsgeer, maar wil onder geen voorwaarde dat de werkelijke aard van diens ideeën bekend wordt onder het kerkvolk.⁴ Ook een hedendaagse classicus als Stephen Fry benadrukt het verschil tussen de zogenaamd 'vrije' Griekse denkwijze en de in zijn beleving gesystematiseerde en daardoor dwingende geloofsvoorstellingen die zich baseren op de Bijbel en Koran.⁵

Kritiek uit de negentiende en twintigste eeuw: christelijke gymnasia zijn kunstmatige zuilen

De beschouwingen van Freeman en Eco richten zich op oudere fasen van de kerkgeschiedenis. De kern van hun argumentatie correspondeert echter met kritiek op de protestantse verzuiling tussen 1860 en 1960, die door auteurs als J.A.A. van Doorn opgevat werd als een systeem van sociale controle, bedoeld om de schoolgaande jeugd 'immuun te maken voor invloeden van buiten de eigen kring'.⁶ De christelijke gymnasia behoren in die optiek tot een zuil, die – om met Fry te spreken – uitging van een bijbels gebonden paradigma. Betekende dat echter een blikvernaauwing ten opzichte van het openbaar gymnaasiaal onderwijs? Was het inderdaad zo dat het christelijk gymnasium gebruik maakte van het antieke erfgoed om de leerlingen uit de protestants-christelijke zuil voor te bereiden op een succesvolle maatschappelijke carrière, maar *zonder* diezelfde leerlingen werkelijke in contact te brengen met het pagane gedachtegoed van de klassieken? Of lag het allemaal toch anders en ingewikkelder? Dat dit laatste zo is willen we in ieder geval benadrukken voor de laatste decennia. Het pagane leesprogramma en de examenauteurs zijn nergens zo eenduidig op de kaart gezet en bestudeerd als op de in Nederland aanwezige gymnasia en scholengemeenschappen die klassieke talen aanbieden. De zogenaamde *pensa*, vastgestelde hoeveelheden klassieke literatuur die voor het eindexamen gelezen moeten zijn en getoetst worden, brengen met name het pagane deel van de klassieke Oudheid jaar op jaar helder naar voren. Maar, hoeveel ruimte is er daarnaast dan eigenlijk nog om aan de christelijke Oudheid aandacht te kunnen geven, zeker bij een tekort in de urentabel van de lessen voor klassieke talen? Hebben christelijke gymnasia en scholengemeenschappen ook waardevolle essenties uit de Oudheid

aan hun leerlingen meegegeven buiten de klassieke pagane canon om en los van de door een speciale commissie eindexamens vastgestelde bundels met eindexamenauteurs?

De enige mogelijkheid om deze vragen te beantwoorden is door historisch onderzoek te verrichten en de resultaten hiervan met elkaar te delen. Met het oog hierop opent dit Jaarboek met een inleidende schets van de bedoelingen van het protestants-christelijk gymnasiale onderwijs in Nederland, met een accent op de periode 1860-1960. Daarop volgt een reeks artikelen waarin het thema vanuit verschillende invalshoeken wordt benaderd. In de conclusie aan het slot van het boek zullen we terugkomen op de argumenten van Freeman, Eco, Fry en Van Doorn. We brengen in dit jaarboek eveneens in beeld welke mogelijkheden er zijn om op een verantwoorde manier met de klassieke Oudheid om te gaan, juist vanuit een christelijke levensovertuiging. Deze omgang impliceert dat de lezer volledig op de hoogte is van de eigenlijke bedoeling van de klassieke teksten en de klassieke cultuur en deze ook respecteert. Tegelijk houdt deze omgang in dat er reflectie is over datgene wat gelezen en bestudeerd wordt. De uitkomst van deze reflectie is spannend, maar heeft altijd zin, *sive in bonam sive in malam partem*, ofwel leidend tot een positieve waardering, ofwel leidend tot het tegendeel hiervan.

Pleidooi voor christelijk gymnasiaal onderwijs in Nederland: Haitjema

In 1959 schreef Th.L. Haitjema, inmiddels kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen, een opstel ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van het Willem Lodewijk Gymnasium in de stad Groningen. Deze school werd vooral bezocht door leerlingen uit hervormde en gereformeerde gezinnen. Liberalen, sociaaldemocraten, doopsgezinden, lutheranen en remonstranten prefereerden het 'oude' stedelijke Praedinius Gymnasium.⁷ In het bestuur van het WLK nam Haitjema vele jaren een spilpositie in als president-curator. De school werd in 1909 gesticht door het bestuur van de Vereniging voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Onderwijs. Christelijke gymnasia, zoals in Zetten (1864) en Kampen (1896, afgesplitst van de Theologische School) bestonden al sinds de negentiende eeuw. Volledige burgerlijke erkenning kwam er in 1905, toen Abraham Kuypers als minister-president een wijziging van de wet op het Hoger Onderwijs realiseerde. Sinds 1917 konden bijzondere gymnasia over-

heidssubsidie ontvangen op gelijke voet met de openbare. Grondslag van het WLG vormde 'de reformatorische beginselen, uitgedrukt in de drie Formulieren van Enigheid': de Nederlandse Geloofsbelijdenis van Guido de Brès (1561), de Heidelbergse Catechismus (1563) en de Dordtse Leerregels van 1618-1618.⁸ Leerlingen van het Willem Lodewijk Gymnasium kwamen vooral uit zich als 'orthodox' beschouwend de protestantse kerkgenootschappen: van confessioneel hervormd tot gereformeerd-vrijgemaakt, maar ook baptisten en darbisten. Achteraf lijkt het nog niet zo eenvoudig om dit protestantisme te verbinden met de antieke levensvisie. Algemene literatuur over het gymasiaal onderwijs in Nederland brengt ons op dit terrein ook weinig verder, omdat verwijzingen naar het eigen karakter van het christelijk gymnasium daarin zo goed als geheel ontbreken.⁹ Er is dus voldoende aanleiding om de aard en doelstelling van christelijke gymnasia alsnog goed onder de aandacht te brengen en met name te kijken naar de vraag hoe de klassieke Oudheid werd verbonden aan de orthodoxe geloofsovertuiging.

Haitjema beschouwde het pagane erfgoed van Griekenland en Rome als ronduit positief. De antieken behoorden immers tot de 'eeuwenoude eik der menselijke beschaving'. Als zodanig waren ze bij uitstek geschikt voor de geestelijke ontwikkeling van jongeren. Voor de theologie ging het nut van de klassieke letteren zelfs nog een stap verder: 'Het Grieks als de grondtaal van de Schriftuur van het Nieuwe Testament kan zonder gedegen kennis van zijn achtergrond en klankbodem in de antieke cultuur natuurlijk niet zuiver vertolkt en uitgelegd worden (...) Wie de betekenis van de antieke cultuur al te vanzelfsprekend relateert, snoert, vóór hij het recht beseft, slagaderlijk bloed van het geloofsleven der Christenheid af.'¹⁰ Uiteraard was de Bijbel normatief, uitgelegd volgens de reformatorische confessie. Zonder gevoel voor het klassieke taaleigen liet een concept als de triniteit zich echter niet verstaan. Dit essentiële aspect van de christelijke leer werd uitgedrukt in Latijnse en vooral Griekse termen. 'Begrippen als wezen, natuur, *hypostasis*, *psyche*, *nous*, *pneuma*, *homoousios* enz., worden door de christelijke geest zó gehanteerd, dat er ruim baan gemaakt wordt voor het heilgeheim van verzoening en verlossing.' Onmiddellijk voegde Haitjema daaraan toe: 'Zonder dat ook maar een duimbreed toegegeven wordt aan de speculatief-wijsgerige Griekse drang.'

Was deze toewijding aan de 'eeuwenoude eik', in dit geval dus de

tekst van het Nieuwe Testament en het hieraan verwante begrippenapparaat, in reformatorische kring in Nederland dan een omstreden standpunt? Er lijkt reden te bestaan om die vraag te stellen. Volgens het orthodox calvinistische standpunt zijn de Bijbel en de daarop gebaseerde belijdenisgeschriften immers afdoende helder in zichzelf. Zij behoeven geen toevoeging om verstaanbaar te zijn. Haitjema stelde daarentegen dat de Griekse grondtekst van het Nieuwe Testament niet 'zuiver' vertolkt kon worden, zonder daar behalve de grammatica ook de denkwijze van de antieke cultuur bij te betrekken! Achteraf lijkt hier, ondanks Haitjema's verzekeringen van het tegendeel, sprake geweest te zijn van een zekere spanning tussen het gymnasiale curriculum en het confessionele uitgangspunt. Deze spanning lijkt door hemzelf echter niet in sterke mate te zijn ervaren. Het waren meer de 'kleine luyden' die zich afvroegen waarom dit alles nodig was.

Een goede mogelijkheid om dit vast te stellen is Haitjema's *Dogmatiek als Apologie*, verschenen in 1948.¹¹ Hij wilde de christelijke boodschap zoveel mogelijk uit zichzelf laten spreken: vanuit de Bijbel en het geloof in Jezus Christus, en niet vanuit de uitgangspunten van de filosofie. Veruit de meeste aanhalingen in het boek waren ontleend aan het Oude en Nieuwe Testament en zich daarop baserende christelijke theologen. Maar ook uit zo'n boek bleek overduidelijk het punt waarop Haitjema hamerde in zijn pleidooi voor het christelijk gymnasium: theologische literatuur bleef ook in 1948 nog zwaar schatplichtig aan Rome en Athene. Technische termen in Haitjema's eigen dogmatiek werden ontleend aan het Grieks en Latijn. Onvertaalde citaten uit die talen waren bij hem niets bijzonders.¹² De enigszins gevorderde christelijke lezer werd geacht die op eigen kracht te kunnen lezen. *Dogmatiek als Apologie* levert zo een sprekend voorbeeld van het nut van een gymnasiale opleiding zoals Haitjema die opvatte. Dat nut betekende overigens niet dat antieke standpunten verdedigd werden tegenover de Bijbelse. Integendeel zelfs. Voor een gelovige calvinist was het essentieel dat God de wereld had geschapen uit het niets, in plaats van vorm te geven aan een daarvoor al aanwezige materie. Er kon dan ook geen sprake zijn van *entelechie* als bij Aristoteles, waarbij het leven vanuit een immanente grondslag toegroeide naar een hogere vorm.

Dit christelijke standpunt werd door Haitjema echter niet verwoord in termen die letterlijk ontleend werden aan de Bijbel. Daarvoor had

hij een ander instrumentarium nodig, gevonden in de woordenschat van de antieke filosofie. Deze werkwijze had een precedent in de reformatorische belijdenisgeschriften. Schrijvers hiervan beweerden iets anders dan de heidense antieken, maar beschouwden kennis van de antieke taal desondanks als noodzakelijk om de op de Bijbel gebaseerde reformatorische confessie te begrijpen. Het is de moeite waard om Haitjema daarover iets uitvoeriger aan het woord te laten. Hier raken we namelijk aan de kern van de verhouding tussen christelijke theologie en gymasiaal onderwijs, zoals hij die opvatte. Het christendom, stelde hij, verschilde wezenlijk van de leer van Aristoteles. Tegelijk behield diens intellectuele ontwikkelingsstadium een groot nut. De westerse theologische traditie drukte zich immers uit in termen die aan deze Griekse wijsgeer waren ontleend, zelfs al verzette zij zich tegens diens conclusies. Haitjema meende in dit opzicht niet anders te denken dan Guido de Brès:

De opsteller van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis heeft in Art. 12 zelfs rustigweg de scheppingsacte toegelicht met de antiek-wijsgeerige categorieën van Aristoteles' entelechiebegrip. Door het Fransch van den oer-tekst klinken in Art. 12 duidelijk de termen εἶδος, μορφή en τέλος heen.¹³ Veel bezwaar kan tegen dit termen-gebruik echter toch niet rijzen, wijl de vierde factor in de entelechie, de ὕλη, dat gevaarlijke, Grieksche begrip van het vormlooze, dat *niet is*, maar toch ook weer wel is als het gegevene, dat dient om gevormd te worden, hier niet zonder opzet uitgeschakeld blijft.¹⁴

Christelijk gymasiaal onderwijs droeg daarom méér over dan enkel de vaardigheid om nieuwtestamentisch Grieks te lezen. Dat was naar Haitjema's mening vanuit calvinistisch principe aanvaardbaar, omdat de bestudering van de antieke cultuur aan scholen als het WLG gebonden bleef aan het door de belijdenisgeschriften aangegeven kader. Maar, zo kan men opmerken, was die onderschikking voor de leerlingen altijd wel zo duidelijk? Kennis van de klassieke talen, als noodzakelijk beschouwd om Bijbel en confessie adequaat te kunnen verstaan, werd breder opgevat dan Nieuw Testament en patristiek. Het christelijk gymasiaal onderwijs omvatte namelijk een grondige inleiding in pagane literatuur, filosofie, en poëzie. Hoe verhielden die zich

tot de door Haitjema zo nadrukkelijk vermelde Bijbelse en reformato-
rische grondslag? We gaan hier verderop in de inleiding dieper op in.

De classicus Woltjer aan de VU

Waardering voor de klassieken was in deze tijd zeker ook te vinden bij hen die de klassieke reformato-
rische belijdenisgeschriften strikt wensten te handhaven. Voor J. Woltjer leek het geheel vanzelfsprekend dat hij in oktober 1886 bij de overdracht van het rectoraat van de VU een rede hield over *Overlevering en Kritiek*, waarin hij de punten van zijn betoog toelichtte aan de hand van Livius, Aristoteles, Varro, de Plinii, Cicero, Cassidorus, Catullus, Lucretius, Virgilius, Ovidius, Plato, Caesar, Horatius, Aeschylus, Eusebius, Irenaeus, Tertullianus, Galenus, Pythagoras, Clemens van Alexandrië, Origenes, Hiëronymus, Homerus, Martialis en Johannes Chrysostomus. Dit naast elkaar aanhalen van christelijke en niet-christelijke auteurs uit de klassieke Oudheid stond in een gevestigde traditie en behoefde geen nadere uitleg. Citaten werden gegeven in vlekkeloos Latijn en Grieks, binnen een academische context uiteraard zonder vertaling. Vertrouwdheid met het klassieke erfgoed was een bron van vreugde, ook voor de calvinist. Woltjer maakt in zijn beeldspraak zonder reserves gebruik van de pagane klassieke erfenis. In het volgende fragment proeven we bij Woltjer eigenlijk een grote waardering voor de esthetische schoonheid van de klassieke beeldhouwkunst, waarin het ideaal van de eeuwige schoonheid door grote beeldhouwers als Praxiteles werd belichaamd. Dit is evenwel een heel andere tak van de 'eeuwenoude eik der klassieke beschaving' dan het Nieuwe Testament.

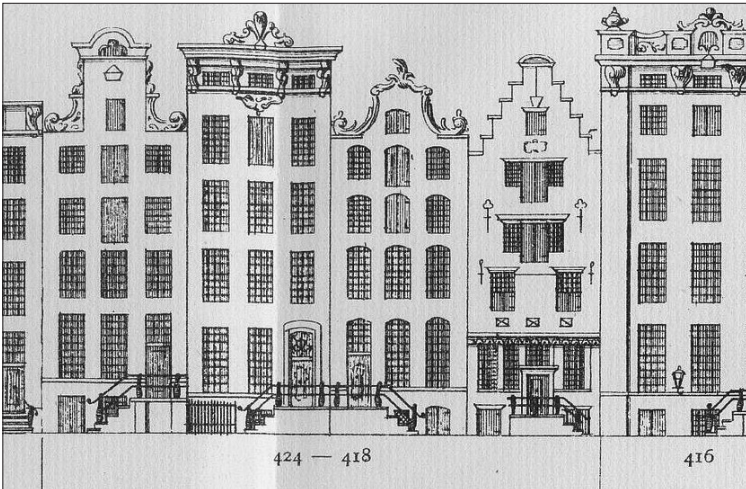
Zoo is dan wat de Oudheid ons aan geschriften heeft nagelaten te vergelijken met dat heerlijke Hermesbeeld van Praxiteles, dat te Olympia uit het puin der eeuwen werd opgedolven; het is gebroken, de armen en beenen zijn voor altijd verloren, maar de schoone kop, waarin de geest nog zetelt, het gelaat, waaruit de ziel nog spreekt, de prachtige romp, waardoor het levenssap nog stroomt, ze zijn gebleven; van het aanklevende stof gereinigd toont het kunstwerk in de uitdrukking van het gelaat, in de pracht van het vleesch aan den romp, in de glanzende zijde van de elastische huid, in de keurige fijne bewerking van het kleed, de hooge kunst van den ouden meester, en is ook hier en daar de glans verdwenen,

Dr. Tj. L. Haitjema, rector van het Willem Lodewijk Gymnasium te Groningen

Prof. dr. J. Wolter, rector van het Amsterdams gereformeerd gymnasium en hoogleraar in de klassieke talen aan de VU te Amsterdam

Keizersgracht 418-424 in Amsterdam, tot 1931 in gebruik als het gereformeerd gymnasium.

getuigen enkele krassen en breuken van de vernielende tand des tijds, toch is het verminkte beeld het echte werk der oude kunst, dat zoowel in het geheel als in de kleinste onderdeelen uwe bewondering afdwingt, zinnelijke en duurzame maar toch zuivere vertolking als het is der schoonste en edelste gedachten van den Grieksch en geest.¹⁵

Woltjer zou tot 1904 de enige hoogleraar aan de letterenfaculteit van de VU blijven. 'Een classicus', zo merkt A.Th. van Deursen op, 'want een universiteit zonder Grieks en Latijn was eigenlijk onbestaanbaar. Woltjer vulde die leemte, en bleek een onmiskenbare aanwinst.'¹⁶

Prof. dr. A. Sizoo

Het was de boven geschetste lijn waarin aan de VU werd doorgewerkt door Alexander Sizoo, in 1933 benoemd tot hoogleraar Griekse en Latijnse letterkunde. Hij was bij Woltjer gepromoveerd op Plutarchus en had voor zijn professoraat jarenlang dienstgedaan als conrector aan het christelijk lyceum in Hilversum. Kenmerkend, aldus zijn biograaf J. Zwaan, was dat hij zich als overtuigd calvinist aangetrokken voelde tot de filosofie en staatsleer van de Stoa, 'ook al bleef hij altijd afstand bewaren'.¹⁷ Even karakteristiek was dat de gereformeerde Sizoo (een overtuigd voorstander van het christelijk onderwijs) er geen bezwaar in zag om op zijn vakgebied te participeren in organen buiten de orthodox-protestantse zuil, zoals de redactie van het aan de klassieke Oudheid gewijde tijdschrift *Hermeneus* (mee door hemzelf opgericht), het bestuur van het Nederlandse Filologencongres en het bestuur van het Genootschap van leraren aan Nederlandse gymnasia en lycea – mits die 'werkelijk neutraal waren'. De calvinistische levensvisie ging dus samen met een even stellige overtuiging dat de westerse cultuur voor een belangrijk deel geworteld was in de Grieks-Romeinse Oudheid.¹⁸ Zonder kennis daarvan was het voor deze cultuur, ook in eigentijdse gedaante, niet goed mogelijk om zichzelf te verstaan. Daarom was het ook niet wenselijk om een keus te maken voor óf de heidense óf de christelijke Oudheid. Christelijke lycea en gymnasia kozen in hun onderwijs heel bewust voor een 'en en'.¹⁹ Maar wel met een kritische distantie ten opzichte van de heidense erfenis, zoals Calvijn die ook al had laten zien.

Van der Leeuw in Groningen

Het is interessant om binnen het kader van dit boek de gereformeerde Van Deursen en Sizoo te vergelijken met vertegenwoordigers van een hervormde ethische theologie. Gerardus van der Leeuw (1890-1950) stond tot 1918 als predikant in 's Heerenberg, om vervolgens hoogleraar godsdienstfenomenologie in Groningen te worden. Hij was nauw betrokken bij de liturgische beweging in de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1927 kwam er een verzoek bij hem binnen van de Vereniging Volksuniversiteits Bibliotheek (vVB). Die gaf een reeks populairwetenschappelijke inleidingen uit op het terrein van volkenkunde, psychologie, natuurkunde, rechten, filosofie, jудаïca, voedingsleer, kosmologie en andere onderwerpen. Van der Leeuw werd gevraagd om een bijdrage over het klassieke Griekenland. Hij had voor de vVB-reeks eerder al eens een inleiding geschreven over algemene godsdienstgeschiedenis.

Doel voor Van der Leeuw was niet de Griekse geest te kritiseren, maar die te begrijpen. Vanuit een empathische houding: 'Wij hebben uit den verbijsterenden rijkdom der Grieken zoveel ontvangen, dat wij ons in hun geest nooit genoeg kunnen verdiepen.'²⁰ Van der Leeuw beseftte in 1927 terdege dat sinds de opkomst van de HBS het klassiek middelbaar onderwijs niet langer de enige route vormde naar de universiteit. Zoals opgemerkt door Zwaan, was de waarde van een gymnasiale opleiding in het Nederlandse onderwijsstelsel 'geen geloofsstuk meer'. 'Men had er nog wel veel goede woorden voor over, maar kon het allemaal niet wat minder, was b.v. het Grieks voor bèta's nu wel zo nodig?'²¹ Lopende discussies over een lyceum zonder het vak Grieks en met meer ruimte voor de exacte vakken lieten zien uit welke hoek de wind waaide. Vandaar dat *Goden en menschen in Hellas* inzet met een apologie voor de denkwijze van het klassieke Griekenland. Het ging Van der Leeuw niet om 'practische voordeelen' (zoals hulp bij woordontleding), 'maar om de aanraking met de grondslagen onzer cultuur'. De klassieken behoorden volgens hem tot een algemene noodzakelijke intellectuele bagage van de beschaafde burger, net als de wiskunde. Maar anders dan de wiskunde bewaarden zij vroegere stadia. Oud bleef bestaan naast nieuw. Plato en Aristoteles behoorden tot de pre-moderne tijd.

Ons verdiept en verrijkt natuurgevoel is hun vreemd; onze erotiek

in al haar fijnere vormen kennen zij slechts sporadisch, zoo goed als niet; ons persoonlijkheidsbegrip moest nog geboren worden. Waarom hebben zij niettemin steeds gefigureerd als leermeesters van de menschheid en zullen zij die rol nog wel langen tijd voortspelen?

Van der Leeuw gaf dit antwoord op zijn eigen vraag:

Omdat een vaag, maar niet onzeker gevoel ons zegt, dat wij zonder de Grieken 'barbaren' zijn. Misschien zeer brave, zeer arbeidzame, zeer religieuze barbaren, maar dan toch barbaren.²²

Tot de Griekse maatstaven behoorden maat, beperking, rust, tact, goede smaak, 'klare bezinning en verstandige matiging'. Allemaal kwaliteiten, zo merkte Van der Leeuw op, zonder rechtstreeks verband met het religieuze leven. Het contrast met de Middeleeuwen leek hem onmiskenbaar, evenals het verschil tussen de cyclische inslag van de Olympische mythologie, met zijn eeuwige wederkeer, en de lineaire tijd zoals die in de Bijbel voorkomt.²³ Van der Leeuw wilde Griekenland echter niet de maat nemen. Als fenomenoloog beoogde hij een adequate beschrijving van zijn onderwerp te geven, zoals dat zich vanuit zijn eigen wezenskenmerken aan hem manifesteerde. Beoordeling van de klassieken aan de hand van een hun vreemde norm, zoals het Bijbelse zondebesef, lag niet in zijn bedoeling. Hellas en Israël waren ieder op eigen manier op zoek naar waarheid, naar een antwoord op de vraag naar de zin van het bestaan. De enkele keer dat expliciet een christelijke duiding over het fenomenologische schema gelegd wordt, is het Van der Leeuw juist om die overeenkomst te doen. Zo bij de bespreking van een schilderij van Max Klinger, *Christus im Olymp*:

[Daar] ziet men den Galileëer den kring der helleensche goden betreden: sommigen wenden zich af in minachtenden trots of uitdagenden toorn, anderen vreezen. Slechts ééne valt den Heiland te voet: Psyche. Dat is fijn gevoeld: de grieksche ziel, wanneer de onrust haar aangrijpt en haar vleugelen geeft om heen te snellen naar een zalig oord, is 'van nature christin'.²⁴

Max Klinger, *Christus im Olymp*

Gerrit Jan Heering

Bij moderne theologen kon het tenslotte ook voorkomen dat naar Plato werd verwezen in een preek. De remonstrantse hoogleraar Gerrit Jan Heering deed dat in het bewogen jaar 1940, toen hij een pleidooi voerde voor een opvatting van de ziel zoals die viel aan te treffen in de *Phaedo*.²⁵ De rede was daarbij een belangrijke factor, het met behulp van het intellect kunnen waarnemen van het algemene in het bijzondere. Dit 'schauwende weten' kon worden opgevat als een vorm van mystiek. Zelfs voor Heering stond echter buiten kijf dat deze opvatting van de ziel aanvulling behoefde vanuit het Bijbelse getuigenis:

In ruimeren zin is levend geloof nooit zonder mystiek, zoals gezonde mystiek nooit is zonder geloof, het centrale en omvattende begrip. (...) Uit Gods verborgenheid is Christus tevoorschijn getreden om ons God te openbaren in Zijn liefde, mede opdat ons zwakke geestelijk zien Hem beter zou aanschouwen. Doch voor dit zien is geloof noodig. Geen openbaring Gods komt tot ons, zonder dat zij geloofd wordt.²⁶

De klassieke vorming ter discussie (1950-1980)

Het pleidooi van Van der Leeuw voor de waarde van het Grieks werd rond het midden van de twintigste eeuw zeker niet algemeen gedeeld. Zoals hij al voorvoeld had speelde de opkomst van het lyceum daarbij een rol. Een welsprekend pleitbezorger van dit schooltype was J. van der Elst (1888-1948), rector in Haarlem en een van de steunpilaren van de Christelijke Lyceumvereniging CLV.²⁷ Van der Elst vond dat literaire vaardigheden evengoed en mogelijk zelfs beter konden worden opgedaan door een grondige oefening in de moderne talen, zoals het Nederlands en het Frans. Een vergelijkbaar pleidooi voor doeltreffend gebruik van de eigentijdse taal werd gedurende het Interbellum in Groot-Brittannië gehouden door Winston Churchill, die niet voor niets nauw betrokken was bij de English Speaking Union. Ironische opmerkingen van Churchill over demonstratief gebruik van klassieke eruditie zijn legio.²⁸

Christiaan Pieter Gunning had klassieke letteren en wijsbegeerte gestudeerd aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Hij werd rector van het Amsterdams Lyceum, waar leerlingen op hun veertiende na een tweejarige onderbouw de keus konden maken tussen HBS of

gymnasium. Hoewel zelf een classicus in hart en nieren maakte Gunning duidelijk dat alle vakken gelijkelijk bijdroegen aan de signatuur van de school.²⁹ Openheid naar verschillende en naar nieuwe denkvormen hoorde bij zijn hervormde ethische achtergrond, maar ook bij zijn vorming op een Engelse kostschool en in de padvindingsbeweging. Dezelfde openheid maakte dat hij opteede voor ‘bijzonder neutraal onderwijs’, zonder binding aan de christelijke politiek. Het Amsterdams Lyceum met zijn zinspreuk *potius deficere quam desperare*³⁰ telde ook joodse docenten en leerlingen, waaronder de latere burgemeester Ed van Thijn.³¹

Ook voor bijbelwetenschappers was het primaat van klassieke vorming niet langer heilig. De ervaring van de Tweede Wereldoorlog droeg daaraan bij, evenals de ook door Haitjema zeer gewaardeerde theologie van Karl Barth. Bijzondere waarde werd toegekend aan ‘kairos’, het specifieke moment in de tijd.³² Het Griekse tijdbesef werd afgewezen als abstract. Kenmerkend is de beschouwing daarover van J.M. Hasselaar in diens *Erfzonde en Vrijheid* (1953). Socrates zou wel de menselijke onwetendheid aan het licht gebracht hebben, maar niet de geestelijke weg voorwaarts: ‘Alles vervluchtigt dan een eeuwigheid. (...) Socrates is het grensgeval van de klassieke Oudheid, omdat hij “het Woord” niet heeft als antwoord op de grenssituaties, die zijn denken weet te scheppen.’³³ Hasselaar verwijst hierbij naar Plato’s opvatting in de Parmenides, ‘dat het niet in de tijd is te denken.’³⁴ *Het ware* voor de Griek is *het immer-zijnde*, onafhankelijk van tijd en plaats, *ἄτοπος*. Daartegenover staat het christendom, dat benadrukt dat het eeuwige (de ontmoeting met God) in de concrete tijd ontmoet kan worden en daarin ook tot handelen aanzet.

Dat het heidendom deze *καίρος* niet kent, kan in zeker opzicht niet kwalijk genomen worden – hoewel dit juist haar zonde par excellence is. Maar het is in ieder geval de eer der Grieken daarnaar gezòcht te hebben. Als echter het “christelijke” idealisme deze kritische wending niet kent in haar systeem, dan is dat vervalsing en verraad aan het Evangelie.³⁵

Ondanks overeenkomsten in beider achtergrond (Barth!) wordt de scherppte van de tegenstelling door Hasselaar zwaarder aangezet dan bij Haitjema. Deze tendens zou zich vanaf de jaren vijftig bij tal van andere

Nederlandse theologen doorzetten. Het eigene van de Bijbelse boodschap viel niet samen met de denkwijze van de klassieken, ging daar naar overtuiging van velen zelfs tegen in. Tegen de stroom in roeiend kwam de vrijzinnige hoogleraar J. de Graaf in 1957 op voor het gymnasium. Hij gebruikte daarbij een iets andere argumentatie dan Haitjema. Om de christelijke deugden tot uitdrukking te brengen op het terrein van de ethiek bleven de kardinale deugden onmisbaar. Hoewel zelf zeer politiek geëngageerd, voelde De Graaf zich ongemakkelijk bij het 'prophetische' denken en spreken dat met een beroep op vooral het Oude Testament steeds vaker te beluisteren viel. Maatschappelijke bezinning vroeg niet alleen om gelovig engagement, maar ook om een 'niet naïeve' analytische benadering. Het Griekse denken bood daarvoor nuttige aanzetten op dit terrein, en De Graaf zou niet graag zien dat die verdwenen uit het blikveld van de theologie.³⁶ Opvallend genoeg werd dat standpunt soms ook ingenomen door protestanten die dichter bij de klassieke belijdenisgeschriften stonden. Op verzoek van de Stichting Bijzondere Leerstoelen voor Calvinistische Wijsbegeerte schreef VU-hoogleraar dr.ir. H. van Riessen in 1958 een voor een breed publiek bedoeld boekje *Op wijsgerige wegen*. Het werk van Heraclitus, Plato, Aristoteles en Cicero vormde daarin het vanzelfsprekende uitgangspunt voor de bespreking van de vraag wat filosofie nu eigenlijk was. Weliswaar werd daaraan toegevoegd dat de betekenis ervan voor de christen betrekkelijk onderschikt is aan het geloof, 'onder de tucht van Gods Woord'. Filosofie als zodanig, ook in de christelijke variant ervan, viel volgens Van Riessen echter niet te bedrijven zonder een degelijke kennis van de klassieken van Griekenland en Rome.³⁷ In de Nederlandse samenleving werd dat standpunt in de jaren 60 echter steeds minder vanzelfsprekend.

Na 1960: afscheid van een elitaire cultuur?

Inmiddels vormde het gymnasium voor de protestantse jeugd al lang niet meer de exclusieve toegang tot hoger onderwijs. Met de relatieve teruggang van het aantal leerlingen verminderde dat de impact. Door menigeeen werd deze tendens verwelkomd, als afscheid van een gymnasiale taal die in de samenleving elitair en wereldvreemd leek te zijn geworden. Vertoon van klassieke geleerdheid stuitte ook steeds vaker op ironie, onbegrip en zelfs op spot.³⁸ Een met Latijnse en Griekse citaten doorspekte redevoering, zoals die van Wolterj in 1886, werd nu

als rudiment van een ver verleden op de hak genomen door auteurs als de rooms-katholieke Godfried Bomans. De in *Pieter Bas* beschreven fictieve rector Boddens 'zeide altijd iets met Cicero':

Hij voelde zich veilig achter den brede rug van den Romein-schen Senator en kwam er zelden achter vandaan. (...) Hij begon gewoonlijk zijn beslissing met enkele Latijnsche onbegrijpelijk-heden in te leiden, wikkeld haar dan bedachtzaam in enige bij-zinnen, draaide haar om en om als een jongen met een gekleurde stuitert doet, bestrooide haar dan kwistig met citaten van Cicero en was niettegenstaande al deze pogingen om helder te zijn zo uitermate duister, dat niemand, de spreker inclusief, enig recht begrip van de zaak had.³⁹

De kritiek klonk in het protestants-christelijke milieu niet minder heftig dan elders. De bezwaren werden in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt in 1962 welsprekend onder woorden gebracht door K.C. van Spronsen. Die beschouwde de via het gymnasium doordringende antieke invloeden als onnodige ballast, en zou er graag van worden verlost. Omdat Van Spronsen geen helder beeld van de klassieke Oudheid had, noch beseftte hoe waardevol deze eigenlijk was, trok hij fel van leer en kreeg hij van gelijkgezinden die de Oudheid ook niet kenden veel bijval. Ze beschouwden Van Spronsen als een bevlogene vernieuwer. Het door Haitjema bepleite verband tussen Bijbel, confessie en klassieken was volgens Van Spronsen een hersenschim, die diende te verdwijnen. Nu het gym niet langer een noodzakelijke voorwaarde vormde voor een intellectuele carrière, leek de tijd daarvoor eindelijk gekomen:

Geenszins zo maar onderwerpen aan het oordeel der wijzen van Griekenland. Integendeel: er moet in onze kringen onzes inziens een poging in het werk gesteld worden om het dwangjuk van de oude heidense wijsgeren en kunstenaars van de hals te werpen...⁴⁰ Vooral op het gebied van het middelbaar en hoger onderwijs bedreigen ons de ijdele filosofie en hersenschimmige bespiegelingen van het verstand van het vlees. In onze kringen hoort men niet zelden gewagen van 'de goddelijke Plato'. En voor schier elk beginsel van wetenschap en kunst verwijst men met gerustheid naar de

oudheidense wereld van Griekenland en Rome. Dat nu mag o.i. niet.⁴¹ We bedoelen de klem van Gods Woord te doen gevoelen langs de ganse linie van alle menselijke activiteit. Zodat conflict nergens zal kunnen uitblijven. We bedoelen de geestelijke antithese op de voorgrond te stellen.⁴²

Verminderend verband met de studie theologie

Theologische opleidingen in Nederland kregen vanaf 1963-1964 de wettelijke mogelijkheid om studenten toe te laten met als vooropleiding de HBS of Kweekschool. Een van de eerste instellingen die daarvan gebruik maakte was de Hogeschool van de Gereformeerde Kerken synodaal (Kampen, Oudestraat). Het leidde daar tot een significante stijging van de studentenpopulatie. Het duurde niet lang, voordat de nieuwkomers onder de studenten in de meerderheid waren ten opzichte van de gymnasiasten. Zij dienden dan overigens wel een twee jaar durende aanvullende vooropleiding in de klassieke talen te volbrengen, voordat met de eigenlijke studie begonnen kon worden. De noodzaak van nieuwtestamenteisch Grieks voor een aanstaande predikant stond bij niemand ter discussie. De niet-gymnasiasten waren echter stomverbaasd over de ernst waarmee in de gereformeerde gymnasiale traditie studie werd gemaakt van auteurs als Plato en Cicero. Wie in het milieu der 'kleine luyden' niet tot de kleine groep van gymnasiaal gevormden behoorde, had er vóór 1963 geen idee van gehad dat een dergelijk gedachtegoed zo vrijelijk circuleerde binnen het eigen calvinistische milieu. 'Toch was de opbrengst achteraf bezien groter dan verwacht', aldus student Dick Engberts. 'Het woord voor woord lezen van enkele van Plato's dialogen (*Kritoön*, *Gorgias*) en van Seneca's *Brieven aan Lucilius* was wel degelijk een intensieve kennis-making met een heel nieuwe gedachtewereld.' De klassieken pasten in de jaren zestig, waarin het in de kerken mogelijk en geaccepteerd werd om kennis te nemen van zaken die eerder achter de horizon hadden gelegen. Het verband met de prediking vanaf de gereformeerde kansen, waartoe de studie toch moest opleiden, ontging Engberts echter volkomen.⁴³

Opgeven of verdedigen?

Classici van de oude stempel kregen het vanaf de jaren zestig moeilijk, niet alleen aan christelijke maar ook aan openbare instellingen. Rob

van Amerongen gaf zijn baan als rector van het Stedelijk Gymnasium te Haarlem zelfs op, om in plaats daarvan in de verslavingszorg te gaan werken. In een interview bekent hij dat hij niet tot de harde kern van de Nederlandse classici behoorde: ‘Neen, ik was geen classicus in hart en nieren’, vertrouwde hij in 1984 aan Ischa Meijer toe die het interview van hem afnam:

‘Ik heb het altijd een ontzettend aardig vak gevonden. Echter, ik behoor niet tot de classici – ze zijn verminderd in aantal, maar vormen nog steeds de harde hoofdmoot – die van mening zijn dat men aan de borsten van Rome en Griekenland gelegen moet hebben om zichzelf een beschaafd mens te mogen noemen – een niet alleen ridicuul, doch ook verwerpelijk standpunt.’⁴⁴

Dit klinkt als een seculiere parallel van Van Spronsens kritiek. Maar in feite valt hier een andere vorm van kritiek te beluisteren. Rector Van Amerongen heeft bezwaar tegen een al te normatieve waardering van de Oudheid die sommige doorgewinterde classici als enige manier van omgang met de Oudheid beschouwden. Voor hem was de klassieke Oudheid wel inspirerend, maar niet een soort van propedeuse om aan een beschaafdheidsdiploma te komen. Dat is anders dan de kritiek van Van Spronsen die de Oudheid als ballast wegzette, zonder te weten wat zij werkelijk inhield. Van Spronsen gooide zagezegd met het badwater ook het kind weg, Van Amerongen kon zich niet vinden in een al te rigide visie, maar vond de Oudheid nog altijd inspirerend, ook na zijn vertrek.

Er stonden echter óók verdedigers van het klassieke erfgoed op, zij het niet direct in het protestantse gremium. In het zuiden des lands was dat bij voorbeeld M.A. Nauwelaerts, een kenner van het humanisme van de Late Middeleeuwen. Zijn levensschets van Rudolf Agricola (ca. 1443-1485) vormt een welsprekend pleidooi voor het klassieke erfgoed. ‘Het Italië van het quattrocento, met zijn bruisende leven, zijn zoeken naar wijsheid en waarheid’ vertegenwoordigde voor Nauwelaerts de opmaat naar het christelijke humanisme en voor de weldadige invloed daarvan op zowel rooms-katholieken als protestanten. In Italië was de verbondenheid met het antieke Rome en zijn cultuur nooit geheel verbroken geweest, ook niet tijdens de Middeleeuwen. Van-

daar de liefde die Nauwelaerts met de noorderling Agricola gemeen had: 'Naar het zuiden, naar de bakermat van de westerse cultuur.'⁴⁵ Een andere pleitbezorger van de klassieke Oudheid was Jozef IJsewijn. Jozef A.M.K. IJsewijn (1932-1998) was een Vlaams classicus, sinds 1967 hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven en bekend als autoriteit in de Neolatijnse Literatuur. IJsewijn studeerde aan de Katholieke Universiteit Leuven en promoveerde er als aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek ook in 1959. In Leuven richtte hij het *Seminarium Philologiae Humanisticae* op waar de neolatijnse literatuurstudie werd gecentraliseerd. In 1980 werd hij de laureaat van de Francquiprijs op voordracht van de internationale jury die werd voorgezeten door Carlo Allard Zaalberg.⁴⁶

Een derde classicus van formaat, ook in Nederland geboren, die veel heeft betekend voor de studie en waardering van de klassieke Oudheid was Jozef Ysebaert. Na de priesteropleiding in IJpelaar (Nederland) werd hij in 1949 in Breda tot priester gewijd. Aansluitend volgde hij de studie Klassieken aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Na voltooiing van die studie werd hij leraar aan zijn vroegere school in IJpelaar. Hij werkte ondertussen aan zijn proefschrift over de vroegste Griekse terminologie in de teksten van de doopliturgie. In 1962 promoveerde hij bij professor Christine Mohrmann op dit proefschrift, met als titel *Greek Baptismal Terminology. Its Origin and early Development*.⁴⁷ Jozef Ysebaert was een zeer inspirerend classicus, die fundamenteel wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de Vroege Kerk wist te combineren met het gewone ambacht als docent klassieke talen. Hij schreef dus ook lesmethodes, had een eigen uitgeverij, deed ook mee in de digitaliseringsslag en was vooral een zeer breed onderlegde kenner van de klassieke Oudheid en de Vroege Kerk. Aan het eind van zijn leven werkte hij onvermoeibaar aan een diepgaande studie over de Vroege Kerk. De publicatie hiervan maakte hij evenwel niet meer mee. Hij overleed op 17 mei 2006. De publicatie van *De Moderne Kerk van het Begin* vond plaats op 21 juni 2013. In het rooms-katholieke gremium zijn verder nog te noemen: prof. dr. C. de Vogel en Mohrmann. In het rooms-katholieke deel van Nederland was er een positieve waardering voor de patristiek en hadden veel kloosters een aan haar gelinkt gymnasium. In dergelijke gremia stond de vanzelfsprekendheid van het bestuderen van de klassieke Oudheid en met name van de vroegchristelijke oudheid niet ter discussie. In de bijdrage van Van Willigen zal hierop nader worden ingegaan.

Het Griekse erfgoed en de weg van Israël

Gymnasiale vorming verloor niettemin terrein, óók aan een versterkte focus op het Oude Testament in de theologie. ‘Het is volkomen juist, wanneer men er telkens weer met nadruk op wijst, dat het *Israël* is, dat deze psalmen zingt’, merkte de gereformeerde hoogleraar Gerrit Berkouwer (vU) op in 1951. ‘Men kan luisteren naar de “harmonie der sferen”, gelijk Pythagoras en toch Gods Openbaring in de natuur niet hebben verstaan.’⁴⁸ Heering had al in 1940 opgemerkt dat in de Bijbel niet een abstract en onpersoonlijk godsbeeld centraal stond (zoals in zijn opvatting bij Plato), maar een persoonlijk doorleefde ik-gij verhouding tussen God en mens.⁴⁹ Dit ging terug op een hernieuwde aandacht voor het Oude Testament en voor de Joodse uitleg daarvan bij auteurs als Martin Buber. Eginhard Meijering, de latere lector in de theologiegeschiedenis aan de Universiteit Leiden, kreeg dat in de jaren vijftig te merken op het hervormde internaat Nieuw Ruimzicht en het christelijke streeklyceum in Doorn. W. Dekker, de directeur, had in Leiden zowel klassieke talen als theologie gestudeerd. Het was duidelijk dat het accent bij hem verschoven was. Joods of ‘semitische’ denken vormde de grondslag van de Bijbel. Daarmee kwam de nadruk te liggen op het concrete en relationele. ‘Semitisch denken hield in dat je de toekomst belangrijker vond dan het verleden, dus het Koninkrijk van God belangrijker dan kwesties als uitverkiezing. (...) Tot het semitische denken hoorde verder dat je niet vraagt hoe de dingen zijn, maar hoe ze functioneren en zich betuigen’, zo kreeg de jonge Meijering te horen.

Dat betekende dat de dogma’s van de kerk, met name die van de drie-eenheid en van de twee naturen van Christus, waarin werd gesproken van het wezen van God en Christus, eigenlijk op de helling moesten. Ze waren het product van de Griekse geest, zo kon de classicus Dekker met gezag stellen. De theologische valterminologie daarvoor was: ‘Dat is allemaal veel te ontologisch en metafysisch.’⁵⁰

Argumenten voor deze benadering verschenen onder meer in de *Kleine Dogmatiek* van G.C. van Niftrik. ‘Het huidige dogmatische denken wil *existentieel* zijn’, schreef deze. ‘De objectieve waarheid is een waarheid die mij aangaat en mij betreft. (...) De Kerk had dat al

làng kunnen weten, als zij wat beter naar de Bijbel geluisterd had.’⁵¹ Het juiste zicht was volgens Van Niftrik belemmerd door een aristotelische voorkeur voor het abstracte en onveranderlijke. Van Niftrik benadrukte de onderlinge relatie (ook tussen God en mens), die zich in dergelijke schema’s niet liet vangen. Vandaar dat hij zich keerde tegen zowel de predestinatiegedachte van Calvijn als tegen de antieke denkschema’s – waardoor de reformator zich -volgens hem- mede had laten beïnvloeden bij de formulering van zijn uitverkiezingsleer. Verbinding tussen de Bijbelexegese uit de Reformatie en de klassieken betekende voor Haitjema terecht een pijler onder het bestaansrecht van het christelijk gymnasium. Van Niftrik leek daarmee weinig op te hebben. Hij beoordeelde de predestinatie van eeuwigheid als negatief en keerde zich tegen de onveranderlijkheid van God. Tegelijk bleek uit zijn visie dat hij Calvijn volledig loskoppelde van Augustinus en daarmee de erfenis van de Vroege Kerk ontkende, alsook de troost die er in de onveranderlijkheid van Gods raadsplan besloten ligt. Bovendien is het voornemen van God om gelovigen te roepen niet als ‘Aristotelisch’ af te doen, God roept in het Oude Testament zijn volk ook. Van Niftrik zei het volgende: ‘De God van de Bijbel is niet de Onveranderlijke-in-filosofische-zin. Hij heeft ook geen onveranderlijk decreet gemaakt. (...) in de oude predestinatieleer is het onveranderlijke decreet als de godheid van het *Fatum*, die volgens het antieke geloof nog boven de goden troont. Zwavelt men het Aristotelisme uit het Godsbegrip, uit de leer der verkiezing, dan blijft ook van het determinisme geen spoor over.’⁵² Tot zover Van Niftrik. We komen in het boek nog op zijn visie terug.

Deze *anti-metafysische omslag* miste overigens zijn uitwerking op het middelbaar onderwijs niet. Een voorbeeld hiervan is een boekje dat in 1965 verscheen van de hand van C.A. de Leeuw, rector van het Marnix-lyceum in Ede (met een voorwoord van H. Berkhof). De Leeuw streefde in het voortgezet hoger en middelbaar onderwijs naar een ‘duidelijk christelijk stempel’, eigentijds en bereid tot gesprek met de samenleving. Tot het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs werden begin jaren zestig ook de HBS en handelsdagschool gerekend. In de onderbouw van het lyceum bleven deze schooltypen nog ongesplitst. Doel van het Marnixlyceum, zoals uiteengezet door De Leeuw, was: ‘Veluwse orthodoxie’ nader te brengen tot het na-

tuurwetenschappelijke denken. De klassieke oriëntatie van het gymnasium kwam daar nauwelijks aan te pas. Haitjema's pleidooi voor het christelijk gymnasium, namelijk als instituut dat de protestant het intellectuele instrumentarium aanreikte om zijn eigen confessie kritisch verstaand te begrijpen, ging nog maar in zeer beperkte mate op. 'In de Bijbel wordt niet op grond van allerlei filosofische overwegingen geconcludeerd, dat er zoiets als een "Voorzienigheid Gods" zou bestaan', aldus De Leeuw, al gaf hij toe dat termen als almacht, alomtegenwoordigheid en alwetendheid⁵³ een plek hadden in de orthodoxe protestantse traditie.⁵⁴ Belangrijker dan zulke bespiegelingen waren voor De Leeuw het komende Rijk van God, en de gezamenlijke inzet daarvoor. Het Oude Testament sprak van een levende God, in omgang met levende mensen. Dat impliceerde een nieuwe aandacht voor de boodschap van Israël (Oude Testament), gecombineerd met aandacht voor de vraag hoe die boodschap tot handelen kon leiden in de maatschappij (mede door toepassing van natuurwetenschappelijke inzichten).⁵⁵ De klassieke talen, hoewel nog deel van het programma, leken uitgespeeld, behalve voor een klein groepje liefhebbers. Voor Berkhof, die een enthousiaste inleiding bij De Leeuws boekje schreef, vormde dat nauwelijks een probleem. Integendeel: hij was ervan overtuigd dat juist De Leeuws benadering zich leende voor het betrekken van de 'moderne mens – met name 'de jonge generatie' bij de basisbegrippen van het christelijk geloof. Gymnasiale vorming was daarvoor niet langer noodzakelijk.⁵⁶

Zou deze tendens zich voortzetten, dan dreigde het verband tussen theologie en gymnasium, zoals Haitjema die opvatte, achterhaald te raken. Die had ontologie en metafysica onmisbaar genoemd voor een goed inzicht in de Nederlandse belijdenisgeschriften. Nu leek het echter alsof 'Grieks' denken in de exegese door 'Joods' denken was achterhaald. Eerder had het primaat van de systematische vakken (dogmatiek) het gebruik van de klassieke terminologie in de hand gewerkt. Sinds de Tweede Wereldoorlog verschoof het accent echter naar de Bijbelwetenschappen, naar de exegese van het Nieuwe en met name van het Oude Testament. Steun voor het gymnasium leek vooral van geestverwanten van De Leeuw te komen. De lutherse predikant C.W. Mönnich was tussen 1946 en 1982 tevens hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Gevormd door de Bijbel én de klassieken:

Daar, het oostelijk bekken van de Middellandse Zee, is het stamland van ons geestelijk leven, en van het westelijke bekken is het uitgewaaid tot onze streken. Niet alleen Hellas, ook Israël voeden ons van daaruit: het Hellas van Homerus en van de tragische dichters, van Thucydides de geschiedschrijver en van Plato, die op zoek naar wijsheid was (...). En Israël: het Israël van de Wet en de Profeten; het heeft in dat verleden geen grote kennis en geen nieuwe inzichten in de natuur gebracht, maar wel geleerd, dat leven was: weet hebben van wat wel en niet geoorloofd is.

Tussen die twee is spanning geweest, soms tot het ondraaglijke toe. Maar voor Christendom en cultuur zijn zij niet te scheiden geweest.⁵⁷

Mönnich sloeg de Griekse klassieken hoog aan, die zoveel meer hadden bijgedragen aan de ontwikkeling van de westerse natuurwetenschappen dan de Bijbel had gedaan. Niettemin vormde vooral dat Oude Testament, en niet de klassieke filosofie, bij hem de basis van de christelijke zedeleer. Uiteindelijk behield het geloof daarmee het laatste woord. Die gedachte kon uiteraard ook aan de hand van het Nieuwe Testament worden uitgedrukt, zoals in 1980 door de hervormde dogmaticus en ethicus H.W. de Knijff (Utrecht):

Voor de Ouden waren het de schrijvers uit de begintijd, van wie men meende, dat zij een wijsheid bezaten, welke een later geslacht wellicht ontging en die men op het spoor moest trachten te komen; wellicht ook hadden die schrijvers wel meer geweten dan zij met hun middelen konden uitdrukken! Voor de lezer en uitlegger van de bijbel zijn het niet de Muzen, die als inspiratiebron worden verondersteld: maar formeel gezien is de gedachte hetzelfde: er zit meer achter! De veronderstelling van de uitlegging van de Bijbelse tekst is de Heilige Geest.⁵⁸

Vraagstelling en bijdragen

In het licht van de hierboven beschreven ontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw blijkt het christelijk gymnasium in de context van het Nederlandse protestantisme een intrigerend fenomeen te zijn. Klassieke talen maakten een fors deel uit van het pensum van de gymnasiale opleiding van menig predikant. Tegelijk lag het klassieke

erfgoed in protestantse kring ook onder kritiek. Was dit heidense denken eigenlijk wel verenigbaar met de Bijbelse boodschap? En als de klassieke bijdroegen aan de algemene cultuur, was die dan eigenlijk niet burgerlijk en elitair? Deze kritische vragen hebben het christelijk gymnasium onderwijs echter nooit uit protestants Nederland weten te verdrijven. In deze bundel wordt nader ingegaan op de motieven daarvoor. De auteurs van de hier verzamelde artikelen gaan enerzijds in op het aandeel van klassieke talen in het protestants middelbaar en universitair onderwijs. Verder wordt in een aantal bijdragen ingegaan op de inhoudelijke redenen die protestanten konden en kunnen hebben om de klassieken te beschouwen als een positief element in de opvoeding van hun kinderen en als een prikkelend element in hun eigen levensbeschouwing.

Het algemene onderwijskundige kader waarbinnen het christelijk gymnasium onderwijs zich bewoog wordt geschetst door *John Exalto*. Na een algemene schets van de ontwikkeling van het gymnasium in het Nederlandse onderwijsbestel, wordt de waardering voor dit schooltype in protestants-christelijke kring vergeleken met die voor de hbs. Nagegaan wordt hoe beide schooltypen werden gepercipieerd, welke verschillen er waren en in het bijzonder hoe er aangekeken werd tegen de klassieke vakken: waren ze alleen maar noodzakelijk als entree voor een universitaire studie of bestond er een besef dat ze toegang boden tot een culturele erfenis waartoe ook de Bijbel behoorde? Of werd er in het geheel niet op gereflecteerd?

Het verband met het Duitse neohumanisme wordt door *Albert de Lange* en *Leo Mietus* toegelicht aan de hand van het werk van de bekende hervormde theoloog J.H. Gunning Jr. Gunning is een voorbeeld van een theoloog die met vreugde een klassieke opleiding doorliep en mede daardoor als predikant openstond voor de klassieke cultuur en de samenleving. Bij het verlaten van het gymnasium in Leeuwarden kreeg hij een prachtige Plato-uitgave die hij zijn leven lang zou gebruiken. Hij begon op zijn 70ste Plato en Homerus opnieuw van het begin tot het einde te lezen. Bij Gunning was er altijd sprake van een wisselwerking tussen de klassieke Oudheid en het Bijbelse getuigenis zoals uit diverse studies en lezingen blijkt. Klassieke vorming was een brug naar de cultuur. Hoe een christelijke geloofsovertuiging en klassieke

vorming hand in hand konden gaan zag hij voorbeeldig belichaamd in de persoon van L.R. Beynen, die een gewaardeerde rector van het Gymnasium Haganum was in de periode 1862-1878.

Vervolgens gaat *Marc Janssens* in op R.J. Dam, rector van het Gereformeerd Gymnasium te Kampen tot 1945. In 1854 was in deze IJsselstad de Theologische School gesticht als opleiding voor predikanten van de Christelijke Afscheiden Kerken. Aan deze school was een vooropleiding verbonden, 'de litterarische afdeling'. Hier kregen toekomstige predikanten een middelbare schoolopleiding die hen geschikt maakte voor de ambtsopleiding aan de School. In 1896 werd deze afdeling verzelfstandigd tot een 'Gereformeerd Gymnasium'. De biografische schets van classicus en rector Roelof Jan Dam geeft inzicht in wat Dam voorstond. Dam had een uitgesproken belangstelling voor de onderwijskundige, politieke en kerkelijke vragen van zijn tijd. Binnen de 'Vereeniging van Docenten bij het Christelijk Gymnasiaal Onderwijs' maakte hij zich sterk voor een 'eigen didactiek'.

Gert van Klinken trekt een vergelijking tussen enerzijds de beschrijvingen van het klassieke Griekenland en Italië in de protestants-christelijke reisliteratuur en anderzijds die van Palestina, het 'Heilige Land'. Het is opmerkelijk dat de reisbeschrijving van de klassieke wereld zich op een veel kleiner segment van het protestantse lezerspubliek richtte (namelijk het gymnasiaal gevormde) dan de in veel grotere oplagen verschijnende reisbeschrijvingen van het Heilige Land. Een overeenkomst tussen beide genres tussen 1850 en 1950 is de overtuiging dat de geestelijke erfenis van beide gebieden het best bewaard en doorgegeven wordt in het christelijke Westen. In die zin bestond er ook geen dwingende noodzaak om de betreffende gebieden te bezoeken, de geestelijke winst was dicht bij huis te vinden.

Rob Nijboff gaat in op de classicus prof. dr. Jan Woltjer (1849-1917). Jan Woltjer kan met recht een hoogbegaafd en gedreven pleitbezorger van de klassieke oudheid worden genoemd. Hij promoveerde in 1877 op Lucretius, zijn proefschrift werd ruim een eeuw later alsnog in het Engels uitgegeven, daarnaast schreef hij ook een voortreffelijke grammatica voor het Latijn en het Grieks. Als pedagoog en als classicus genoot Woltjer groot gezag. Woltjer had een buitengewoon

brede vak kennis, maar hij wist deze ook over te dragen aan volgende generaties. Hij richtte in Amsterdam het gereformeerd gymnasium op, waar hij rector van werd, en was van 1902-1917 onder meer lid van de Eerste Kamer.

Marten van Willigen gaat in de afrondende bijdrage *Ad fontes, terug naar de bronnen*, in op de continuïteit van de bestudering van de klassieke Oudheid in de Nederlandse context. Dankzij de grote plaats die Calvin en Augustinus in de protestantse traditie hebben gehad is de waardering voor de klassieke Oudheid en de Vroege Kerk in Nederland nooit weggeweest. Hierin is ook een opmerkelijke verbondenheid voelbaar met de rooms-katholieke geloofsovertuiging, die net als de orthodoxe protestantse richting, de bestudering van de klassieke Oudheid en Vroege Kerk als buitengewoon belangrijk heeft beschouwd en heeft gepraktiseerd.

Getracht wordt om met dit palet van artikelen aan te tonen hoe breed in de protestantse cultuur gedacht werd over het al of niet accepteren van de klassieke oudheid. Ook in het tijdvak van verzuiling bestond er bereidheid om grondig en kritisch kennis te nemen van andere denkwijzen dan die welke behoorden tot de eigen traditie in engere zin. We nodigen u uit om hier kennis van te nemen in dit Jaarboek. Om Augustinus te citeren: Tolle, lege! Neem en lees.

Noten

1. Zie de recente editie: Aristoteles, *Over de ziel* (vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Ben Schomakers), Zoetermeer 2013.
2. Cicero, *Het bestaan van de goden* (vertaald door Vincent Hunink en ingeleid door Rogier van der Wal), Eindhoven 2018.
3. Charles Freeman, *The closing of the Western mind. The rise of faith and the fall of reason*, London 2003.
4. Umberto Eco, *De naam van de roos*, Amsterdam 1983.
5. Stephen Fry, *Mythos. The Greek myths retold*, London 2017, 404.
6. J.A.A. van Doorn, 'Verzuiling: een eigentijds systeem van sociale controle', in: *Sociologische Gids* 3 (1956), 41-50.
7. Cf. Maake Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*, Amsterdam 2011, 570-571.
8. *De Nederlandse Belijdenisgeschriften uitgegeven in opdracht van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Generale Synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland en de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 's Gravenhage 1983.

9. Cf. het bekende overzichtswerk van René Veenman, *De klassieke traditie in de Lage Landen*, Nijmegen 2009.
10. Th.L. Haitjema, 'Christelijk voorbereidend hoger onderwijs en de antieke cultuur', in: *Wills Gott mitt Ebren. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Willem Lodewijk Gymnasium te Groningen*, Groningen 1959, 15 en 18.
11. Th.L. Haitjema, *Dogmatiek als apologie. 'Ik geloof in den God van Jezus Christus'*, Haarlem 1948.
12. Deze praktijk vormde, gezien de degelijke ondergrond van veel gymnasiasten, geen enkel bezwaar. Iemand als Andries Polman geeft in zijn proefschrift vaak uitgebreide citaten in het Latijn, zonder dat hier een vertaling op volgt (*De praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvin: een dogma-historische studie* (diss. VU), Kampen 1936).
13. Artikel 12 van de Confessio Belgica (Confession de la Foi Belge) van 1561: 'Nous croyons que le Père a créé de rien le ciel et la terre, et toutes créatures, quand bon lui a semblé, par sa Parole, c'est-à-dire par son Fils, donnant à chaque créature leur être, forme et figures, et divers offices pour servir à leur Créateur.'
14. *Dogmatiek als apologie*, 182.
15. J. Woltjer, *Overlevering en kritiek. Rede, gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit, den zosten October 1886*, Amsterdam 1886, 30.
16. A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005*, Amsterdam 2005, 35.
17. J. Zwaan, *Alexander Sizoo. Calvinistisch classicus*, Amstelveen 2007, 12.
18. A. Sizoo, 'Wat wil het christelijk gymnasium?', in: *Calvinistisch Weekblad* 3 april 1936.
19. J. Zwaan, *Alexander Sizoo*, 57 en 78.
20. G. van der Leeuw, *Goden en mensen in Hellas*, Haarlem 1927, viii.
21. J. Zwaan, *Alexander Sizoo, Calvinistisch classicus*, Amstelveen 2007, 47.
22. G. van der Leeuw, *Goden en mensen in Hellas*, 2.
23. Idem, 41.
24. Idem, 159.
25. In een moderne editie van het Grieks met vertaling: Plato, *Phaidros, Parmenides, Briefe*, onder redactie van Gunther Eigler en Dietrich Kurz uitgegeven door de Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1983 (speciaal de passage over de ziel als wagenmenner, 2.53 e.v.).
26. G.J. Heering, *Wat ons staande houdt. Getuigenissen uit donkeren tijd*, Zeist 1940, 98-101.
27. *In Memoriam Dr. J. van der Elst 1888-1948 (extra editie van het schoolblad Ianus)*, Haarlem/Wormerveer 1949.
28. 'Those Greeks and Romans, they are so overrated. The only said everything first. I've said just as good things myself. But they got in before me.' Aangehaald in: Jonathan Rose, *The literary Churchill. Author, reader, actor*, Yale University Press, New Haven / London 2014, 19.
29. Vgl. C.P. Gunning, *Het leven roept. Een boek voor jonge mensen, die af willen steken naar de diepte*, Zeist 1937.

30. Liever tekortschieten dan wanhopen.
31. Rob Rombouts, 'Dr. C.P. Gunning, Rector (1886-1960)', in: Paul Arnoldussen en Annemarie de Wildt (red.), *Stadsgezichten. Honderd grote Amsterdammers uit de twintigste eeuw*, Amsterdam 1999, 68-69.
32. H.Chr. Hahn, 'καίρως', in: *Brockhaus Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament* 2, Wuppertal 1986, 1462-1466.
33. Uit interviews met oud-leerlingen van het Gymnasium in Kampen wordt duidelijk dat R.J. Dam een vergelijkbare, maar op details ook iets afwijkende, visie op Socrates had. Socrates maakte zijn leerling bewust van de werkelijkheid buiten de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. Plato gaat hierop door met zijn ideeën over de logos. Deze zou echter pas eeuwen later op aarde komen als het vleesgeworden Woord. Plato voorvoelde dus als het ware al haast de komst van deze Logos. Bij R.J. Dam lijkt de waardering voor Socrates en Plato positiever te zijn dan bij J.M. Hasselaar.
34. Platon, *Werke. Griechisch und Deutsch* 5 (Phaidros, Parmenides, Briefe), Darmstadt 1983, Parmenides 2.16 e.v, 241-245.
35. J.M. Hasselaar, *Erfzonde en Vrijheid*, 's-Gravenhage 1953, 144-145.
36. J. de Graaf, 'Inleiding', bij: R. Bakker, *Lot en daad, geluk en rede in het Griekse denken van Solon tot Marcus Aurelius*, Utrecht 1957, 10-11.
37. H. van Riessen, *Op wijsgerige wegen*, Wageningen 1963 (tweede druk), 100.
38. Ross Leckie, *Bluff your way into the Classics*, Partridge Green 1989.
39. Godfried Bomans, *Memoires of gedenkschriften van minister Pieter Bas*, Utrecht/Antwerpen/Haarlem 1972.
40. Deze retorische zinnen laten duidelijk zien dat de spreker niet goed op de hoogte was van wat de heidense filosofen werkelijk hebben gezegd. Bovendien is de opmerking zo generaliserend dat zij over de materie waarover zij spreekt eigenlijk niets zegt.
41. De term *goddelijk*, *divus*, werd in de Renaissance vaak gebruikt, namelijk om de bijzondere kwaliteit van een auteur aan te geven.
42. Rudolf van Reest (pseudoniem van K.C. van Spronsen), *Opdat zij allen één zijn. Prof.dr. K. Schilder in zijn strijd om Woord en Kerk* I, Goes 1962, 50.
43. Dick Engberts, 'Het voorspellen van het verleden. Auto-biotopische verkenningen', in: D.P. Engberts, G.H.A. Schaafsma en H. Schuuring (red.), *Pro memoria. Theologie studeren in Kampen 1965-1975. Een bundel opstellen van oud-studenten*, Soest 2011, 145-146.
44. 'Rob van Amerongen. Een heros', in: Ischa Meijer, *Interviewen voor beginners*, Utrecht/Antwerpen 1987, 81.
45. M.A. Nauwelaerts, *Rodolphus Agricola*, Den Haag 1963, 20-21.
46. Deze gegevens zijn ontleend aan Wikipedia.
47. Deze gegevens zijn voor een deel ontleend aan Wikipedia. De andere gegevens komen voort uit de persoonlijke contacten met Jozef Ysebaert, die de schrijver van deze inleiding, Marten van Willigen, indertijd met hem gehad heeft. Jozef Ysebaert heeft een essentiële bijdrage geleverd aan het voortbestaan van het onderwijs in de klassieke talen in Nederland. Daarnaast was hij een uitstekende wetenschapper.

48. G.C. Berkouwer, *De Algemene Openbaring*, Kampen 1951, 104-105.
49. 'De verborgen werkelijkheid van God wordt onthuld. Gerrit Jan Heering (1879-1955)', in: Greteke de Vries (red.), *Kunnen we het over God hebben? Remonstranten over hun verborgen geloof*. Ad Rem special, Nijmegen 2013, 24.
50. E.P. Meijering, *Vijftig jaar onder theologen. Hoe het veranderde en gelijk bleef*, Zoetermeer 2002, 13-14.
51. G.C. van Niftrik, *Kleine Dogmatiek*. Vierde herziene druk, Nijkerk 1953, 11.
52. Idem, 117-118.
53. Deze termen komen ook in het Oude Testament voor bij het beschrijven van God. Hij is de almachtige, de alomtegenwoordige, de alwetende. In het Vroege christendom zijn deze termen overgenomen en vastgehouden. Ook in de klassieke filosofie zijn deze termen gebruikt m.b.t. de goden. Het Christendom sloot hier zeer nauw bij aan.
54. Vgl. het in de Gereformeerde Bond nog wel gebruikte *Voorbeeld der Goddelijke Waarheden, voor eenvoudigen die zich bereiden tot de belijdenis des geloofs*, door ons geraadpleegd in de editie van O.L. Schildkamp, Groningen 1851. Zie in het bijzonder het derde hoofdstuk over Gods eigenschappen.
55. C.A. de Leeuw, *Weg en waarheid*, Kampen 1965, 79.
56. H. Berkhof, 'Woord vooraf', in idem, 3-4.
57. C.W. Mönnich, *Een tak van de wilde olijf. Het Griekse erf en de weg van Israël*, Baarn 1984, 7-8.
58. H.W. de Knijff, *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek*, Kampen 1980 14.

In de 19e eeuw ontstond in Nederland behoefte aan meer praktisch gericht onderwijs. De oorspronkelijke Latijnse school en het daaruit voortgekomen gymnasium leken menigeen een relict uit een achterhaalde regentencultuur. Docenten aan het christelijk gymnasium werden bovendien geconfronteerd met de vraag of zij niet twee ongelijksoortige wereldbeelden aan elkaar smeedden: de Bijbel en het denken van het antieke Griekenland en Rome.

Dit boek beschrijft hoe voorstanders van het christelijk gymnasium op deze vragen zijn ingegaan. Belangrijke denkers onder hen waren onder meer J.H. Gunning jr., R.J. Dam en Th.L. Haitjema. Zij schreven niet alleen over de relatie tussen christendom en het antieke erfgoed, ze kenden de praktijk van het onderwijs aan het christelijk gymnasium ook uit de eerste hand. Hun goed gedocumenteerde antwoorden op de vraag naar het bestaansrecht van het christelijk gymnasium zijn ook voor de huidige discussie verhelderend en inzichtgevend.

Met bijdragen van John Exalto, Marc Janssens, Gert van Klinken, Albert de Lange, Leo Mietus, Rob Nijhoff en Marten van Willigen.